

Володимир Пащенко

ПАЩЕНКО Володимир Олександрович — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, ректор Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка, головний редактор часопису «Філософські обрії». Сфера наукових інтересів: державно-церковні стосунки, історія науки та конкретні проблеми її викладання

ГІРКА ПРАВДА, АБО ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО РПЦ КРІЗЬ ДОЛЮ ЇЇ АРХІЄРЕЇВ

Наприкінці ХІХ ст. Російська (Руська) православна церква остаточно перетворилася в державну, перебравши на себе ряд функцій органів влади, що суттєво зменшувало її авторитет серед мас віруючих, в очах передової громадськості.

Становище РПЦ різко змінилося після жовтня 1917 року. Вже першими більшовицькими декретами РПЦ позбавляється своєї економічної могутності, яку мала раніше. Це було першим, і, треба сказати, позитивним кроком до реального відокремлення церкви від держави. Позитивне значення мало й проголошення рівності усіх релігій у державі, передача справи виховання та освіти із церкви у відання Народного комісаріату освіти і т. д. Проте ці декрети, на думку багатьох дослідників недалекого минулого, РПЦ зустріла вороже, що особливо гостро виявилось у часи громадянської війни та перші повоєнні роки.

Але проблема ця значно складніша, багатогранніша і глибша, щоб розглядати її тільки з боку неприйняття церквою і окремими її діячами більшовицьких розпоряджень щодо релігійного життя в країні. Подібний підхід є однобічним, оскільки в основному базується на тезі про контрреволюційність духовенства і не допускає можливості помилкових, а почасти й відверто ворожих дій щодо церкви з боку держави.

Більшовицька держава і політична система базувалася на тоталітаризмі, виключала із життя все, що хоч якось могло суперечити поглядам вождів на політичний перебіг подій. Боротьба ідей переросла у справжню війну, що велася під гаслами боротьби проти буржуазної ідеології. На практиці це вилилося у боротьбу із селянами та інтелігенцією.

Вже на початку 20-х років за допомогою каральних органів вдалося повністю ліквідувати всі антибільшовицькі політичні партії: у країні зникали об'єктивні передумови для виникнення політичної опозиції. Проте кожна тоталітарна система для своєї життєдіяльності потребує політичних та ідеологічних супротивників. Оскільки в дійсності таких в Радянській Росії у той час не було, то системі слід було їх вигадати, знайти ідеологічних супротивників, створити міфи, покликані жити ілюзію ідейної боротьби.

Більшовицькі вожді на чолі з В.Леніним обирають для цього церкву, у першу чергу православну. Хоч партія і вважала, що релігія як «опіум народу», «рід духовної сивухи» (оцінки дані їй К.Марксом та В.Леніним. — В.П.) відіме із зникненням класових суперечностей і класового суспільства, яке її породило, лідери партії намагалися прискорити цей процес за допомогою адміністративних заходів. Започатковані на зорі радянської влади, вони стали домінуючими впродовж наступних десятиліть аж до середини 80-х років. Переважно силові методи боротьби з ідейними опонентами спричинили глибоку кризу не лише релігії та церкви, а й усієї моралі, духовної культури взагалі. Найрельєфніше аморальність і злочинність курсу виявилася, на наш погляд, у ставленні властей до православних ієрархів. Сказане спробуємо прослідкувати на долі кількох архієреїв, котрі служили в різний час в єпархіях України, що має підтвердити «стабільність» позиції тоталітарної системи стосовно РПЦ.

...Чи не першою жертвою більшовицької держави став єпископ Полтавський Василь Зеленцов, якого звинувачували у протидії декрету про вилучення церковних коштовностей на допомогу голодуючим Поволжя в 1922 році. Сьогодні достеменно відомо, що кампанія не виправдала себе ні економічно, ні морально-психологічно. Голодуюче населення одержало

лише незначну кількість очікуваного хліба. Негативним результатом цієї кампанії стала втрата багатьох безцінних пам'яток культового походження, що повело за собою втрату більш значну — дегуманізацію суспільства.

Отож, зазнавши невдачі у сумнівній конфронтації з церквою, ініціатори кампанії зробили все можливе, щоб зняти з себе відповідальність і покласти її на «хитре духовенство», яке зуміло обдурити власті і сховати церковні коштовності.

В поле зору чекістів попав і полтавський архієрей. Вперше на нього звернули увагу в січні 1922 року. У доповідній записці Полтавського губчека про діяльність місцевого духовенства, підготовленій для республіканської НК та губкому партії, підкреслювалось, що в Полтаві прихильників контрреволюційне налаштованого патріарха Тихона очолює В.Зеленцов. «Користуючись кожною нагодою, він у себе в церкві читає проповіді, в яких під тонким соусом (так у тексті. — В.П.) агітує проти існуючої влади» [3]. У ніч з 30 на 31 травня 1922 року єпископа заарештували. Серед 11 пунктів звинувачення найсерйознішими були пункти про допомогу денікінцям у роки громадянської війни, неприйняття гасел соціалістичної революції, крадіжку церковних коштовностей, ігнорування декретів радянської влади, протидія вилученню церковних коштовностей на допомогу голодуючим Поволжя, шпигунство (!!!), зв'язки з патріархом Тихоном.

Єпископ відкинув пред'явлені звинувачення, свідки давали суперечливі і не досить переконливі показання. В.Зеленцов аргументовано відстоював власну позицію, яка аж ніяк не була контрреволюційною за змістом. Ось один із фрагментів стенограми допиту:

«Питання: Ваш погляд на відокремлення церкви від держави?»

Відповідь: З принципової точки зору, безумовно, погоджуюсь, але у деяких деталях не погоджуюсь. Нам радянська влада не дає можливості бути самими собою, не дає жити і не дає юридичних прав, що заважає інколи задоволенню релігійних потреб.

Питання: Якби радянська влада знову приєднала церкву... і стала платити платню священикам, не знайшли б ви можливим вважати радянську владу законною, тобто владою від Бога, і поминати її у своїх молитвах.

Відповідь: Моя особиста думка: одведи, Боже, від усякої державної влади, яка дає нам платню».

Єпископ В.Зеленцов, безумовно, давав підстави сумніватися у лояльності до нового ладу. Не раз висловлював сумніви, що не всі вилучені коштовності підуть на допомогу голодуючим, і пропонував замінити їх добровільним збором хліба від населення, і, як знаємо, мав рацію. На допиті 13 червня 1922 року єпископ заявив слідчому: «Я запропонував замінити коштовності добровільним збиранням хліба на допомогу Радянському уряду від населення... саме тут, на Полтавщині... Тоді можна було б зібрати значну кількість хліба взамін частини церковних цінностей, а цей хліб дійшов би до голодуючих значно швидше, ніж допомога з-за кордону». В.Зеленцов вважав, що перш, ніж вилучати церковні цінності, які є святинями для віруючих, варто було випробувати інші можливості допомоги голодуючим.

За ініціативою архієрея збори Троїцької громади запропонували проект резолюції загальним зборам парафій міста, в якій зазначалося, що централізована закупівля хліба за вилучені коштовності за кордоном надто довга справа. Тому для допомоги голодуючим необхідний інший шлях. Віруючі вважали, що церковні реліквії замість відправки за кордон можуть бути запропоновані для викупу віруючим за хліб або інші цінності. «Якщо уряд погодиться на таку продажі православних цінностей місцевому православному населенню, — підкреслювалось у проекті резолюції, — то уряд отримає хліб для голодуючих значно швидше, ніж при продажі цінностей за кордон, а з іншого боку, зникне привід для непорозумінь між урядом і православним населенням, яке, викупивши власні святині, поступить з ними згідно з своєю вірою.

Тому загальні збори представників парафіяльних громад м. Полтави ухвалюють: звернутись до Радянського уряду із проханням, щоб реквізовані для допомоги голодуючим Поволжя релігійні цінності православних храмів були повернуті для продажі на місцях православному населенню за хліб та цінності домашнього вжитку». Збори парафіяльних громад

Полтави прийняли цю резолюцію. Але уряд залишався байдужим до подібних звернень віруючих.

Проте, не опір вилученню церковних коштовностей привів до арешту полтавського єпископа. Причина в іншому. «Громадянин Зеленцов, говориться у звинувачувальному висновку слідчого ДПУ, — іменуючи себе членом Всеросійської церковної ради, особисто знайомий із нині відданим під суд Ревтрибуналу чорносотенцем Белавіним, колишнім патріархом Тихоном, підтримуючи з ним ділові зв'язки до моменту його арешту, тим самим висловлює тотожність політичних переконань із вищевказаним громадянином Белавіним».

Суд зігнував той факт, що в заключному слові підсудний заявив, що він не ворог влади й позитивно оцінює лояльну політику радянської влади по відношенню до релігії. В.Зеленцова засудили до вищої міри покарання.

17 серпня 1922 року орган Полтавського губвиконкому та губкому партії газета «Голос труда» опублікувала статтю «Попівська провокація та робітнича відповідь», в якій єпископа називали «відвертим та зухвалим ворогом», «активним денікінцем», «шпигунським посібником», «і суд не був би судом праці, — закінчувалась стаття, — якби не захистив від нього революційний порядок».

Проте вирок у Полтаві сприйняли неоднозначне. На адресу голови ВУЦВК Г.Петровського, Ревтрибуналу надійшли численні звернення від віруючих, інтелігенції з проханням помилувати єпископа. Полтавське товариство друзів загального миру у телеграмі на ім'я ВУЦВК зазначало: «Ми звертаємось до вас, брати, представники вищої влади, з палким проханням не допустити по відношенню В.Зеленцова того жорстокого суворого вироку, який є й сам по собі найобразливішим та найреакційнішим, будучи недоцільним і для інтересів радянської влади, оскільки оточує особу потерпілого ореолом страдника».

Врешті-решт смертний вирок єпископу замінили 5 роками ув'язнення, а в 1925 році достроково звільнили, що підтверджує політичний характер розправи над архієреєм [1].

...Влітку 1922 року в Україну почав проникати опозиційний щодо церкви патріаршої орієнтації обновленський рух, який всебічно підтримували лідери більшовиків, зокрема Л.Троцький. Його (обновленського руху) парафії одразу ж опиняються під захистом партійно-державної верхівки, органів ДПУ. Позицію ЦК КП(б)У, а відтак і уряду формально незалежної України, щодо релігії та церкви, чітко окреслив у листі губкомом партії від 8 липня 1922 року секретар ЦК Д.Мануїльський. Критикуючи партійні організації за незадовільну роботу по вилученню церковних коштовностей, він наголошував на необхідності зробити ще один крок у виконанні антирелігійної програми, а саме: почати процес розколу РПЦ шляхом підтримки обновленців [1, Спр.45054 — ФП, арк.12].

Всіляко заохочуючи обновленський рух, підтримуючи його «вождів», власті спрямували свої зусилля проти ієрархів, духовенства, які залишалися вірними патріархові Тихону. Першою жертвою цієї кампанії став екзарх Михаїл (Єрмаков), незважаючи на його досить лояльні позиції щодо радянської влади. Цікаву характеристику ієрарху дають співробітники ДПУ: «Живе він майже не подаючи ознак архіпастирського служіння... Ставлення його до справ управління залишається завжди незмінним. Воно впливає із інтимних властивостей його натури, яка являє собою яскраво виражений зразок споглядального, а не активного характеру. Людина глибоко релігійного настрою, замкнутий у собі самому, молитвеник і чернець за покликанням, він, природно, приділяє лише незначну увагу... практичним і діловим питанням. Лаврська братія (ченці Києво-Печерської лаври. — В.П.) любить його за простоту, доброту... Церковні кола, віддаючи належне його особистим якостям, докоряють за безініціативність, не авторитетність та безголосність у справах управління». Ймовірніше всього, екзарх якийсь час уникав виступати проти обновленців, які були представлені у Києві головним чином течією «Жива церква», і це влаштовувало владу. Але тривати так довго не могло. Коли ж митрополит не підтримав обновленців, то потрапив в обійми ДПУ, його звільнили з посади, а згодом і заарештували.

У листі від 13 грудня 1922 року на адресу Київського єпархіального з'їзду прихильників «Живої церкви» екзарх з болем писав про незгоди, які переживає церква, і необхідність пошуку

шляхів для оновлення церковного життя, засудивши водночас самовільне зібрання духовенства, яке проголосило себе з'їздом. Він наголошував: «Цим свавіллям порушені основні канони церкви. Потім ви, отці і браття, з'явилися у Києві як особи не обрані і не уповноважені від духовенства та мирян тих повітів, де служите. Нарешті, ви не можете вважати себе представниками духовенства та мирян усієї Київської єпархії, оскільки з'явилися лише із двох-трьох вікарійних округів єпархії. Отже, у вас немає підстав називати ваші збори єпархіальним з'їздом.

А тому, якщо ви дійсно перебуваєте у канонічному спілкуванні із своїми єпископами і бажаєте залишитися в ньому, а також — якщо бажаєте оновлення та упорядження церковного життя на основі вчення Ісуса Христа, святих апостолів і церковних канонів, то благаю вас, послухайте мене та побратимів моїх київських єпископів, припиніть ваші зібрання, поверніться у свої парафії, а потім всі будемо молитись і чекати, коли Господь увінчає успіхом ваші намагання виклопотати у державної влади дозволу на скликання ... канонічних з'їздів усієї Київської єпархії та всієї України».

23 січня 1923 року Вище церковне управління обновиленців направило митрополитові Михайлу листа про усунення його від управління Київською єпархією та вислання на проживання у м. Холмогори Архангельської губернії.

Одночасно з цим одна з Київських газет опублікувала від імені «мирян» анонімку. В яких тільки гріхах не звинувачували архієрея! «Невже Київському єпархіальному управлінню ще невідома особистість митрополита Михайла? — запитував анонім і тут же відповідав: — якщо ні, то ми, віруючі миряни, не можемо далі мовчати і в ім'я миру заявляємо, що митрополит Михайл:

- 1) як ставленик патріарха Тихона несе таку ж політику розколу та згуби для церкви;
- 2) за своє «екзархство» у м. Києві митрополит Михайл приніс церкві розкол і «липківщину» (так називали в радянській літературі, офіційній ідеології прибічників Української автокефальної православної церкви, що з'явилася в жовтні 1921 року. — В.П.);
- 3) свого часу випустив досить туманне звернення щодо вилучення коштовностей на користь голодуючих. Віруючим доводиться тільки червоніти і тужити за таку безсердечність...».

Справжня причина подібних безпідставних звинувачень і масових атак на екзарха, думається, розкривається в інформації секретного співробітника ДПУ, яка свідчить, що митрополит Михайл є перешкодою на шляху діяльності «Живої церкви». 25 січня 1923 року проти нього порушили кримінальну справу. Слідчий ДПУ вбачав склад злочину громадянина Єрмакова у тому, що, «проживаючи на території УСРР, він не тільки не змирився із існуючою протягом п'яти років Робітничо-Селянською владою, але й систематично проводить роботу, спрямовану на її повалення».

Якихось конкретних звинувачень слідчі Київського ДПУ митрополитові Михайлу не пред'явили. Та і саме слідство тривало кілька днів. Уже 5 лютого було сформульовано висновок обвинувачення, що «громадянин Єрмаков є переконаним і вірним прихильником патріарха Тихона, не визнає усунення останнього, відверто стоїть на його боці, вважаючи звинувачення Тихона радянською владою ... наступом радянської влади на церкву... Зайнявши з перших же кроків до обновленського руху у Київській губернії та Правобережній Україні відверто непримириму та ворожу позицію, завдяки своєму впливу та авторитету серед духовенства, сприяв організації міцного контрреволюційного тихонівського фронту, який у своїй боротьбі з обновленськими течіями використовував для контрреволюційної агітації поширення різних фальшивих чуток про обновленський рух («переодягнені жида», «комуністи» тощо), дискредитуючи радянську владу. Митрополитом Михайлом, як екзархом України та керуючим Київською єпархією, не було вжито ніяких заходів для ліквідації цієї агітації духовенства. Навпаки, він всіляко сам заохочував її, благословляв подібних проповідників і провідував сам. Такі дії Михайла та його прихильників зумовили ряд ексцесів з боку населення Києва, що мали місце при наданні Губліквідкомом, згідно з постановою останнього, храмів обновленським групам ...

Вважаю, що подальше перебування митрополита Михайла у Києві потягне за собою

посилення контрреволюційно-тихонівського фронту, а відтак поширення різних фальшивих пліток про церковні обновленські рухи, що пов'язуються цим фронтом із органами радянської влади, буде носити характер контрреволюційної агітації, яка дискредитує радянську владу та її органи як у Київській губернії, так і на Правобережжі. Поведінка Михаїла розкладаючи діє на маси і може спричинити у майбутньому ще цілий ряд нових ексцесів. Вважав би за необхідне вислати митрополита Михаїла до Москви у розпорядження ДПУ РСФРР». Відвертіше і не скажеш про справжні причини арешту екзарха.

У Москві 60-літнього митрополита помістили у сумнозвісній Бутирській тюрмі. У зв'язку із хворобою вуха архієрей почав втрачати слух. Йому не дозволяли зустрічатися віч-на-віч із рідною сестрою.

На підставі вигаданих звинувачень слідча ДПУ РСФРР Якімова 11 травня 1923 року обґрунтувала доцільність ув'язнення Михаїла у концтабір терміном на 2 роки. Проте літа давалися взнаки митрополиту. У слідчій справі знаходимо запис якоїсь Андрєєвої: «60 років, у табір не можна. Заслання у Наримський край на 2 роки». 13 липня 1923 року комісія НКВС з адміністративних заслань прийняла ухвалу про відправлення архієрея до Туркестану терміном на 2 роки [1, арк.12, 21, 27, 18, 19, 41, 72]. Після відбуття покарання колишній екзарх поселився у Москві, повністю відійшовши від церковних справ.

Починаючи з другої половини 20-х років ситуація ще більше загострилася. Цей період характеризуються подальшим зміцненням позицій тоталітаризму в СРСР, застосуванням репресій, як методу соціальної практики держави. Формувався розгалужений репресивний апарат, якому треба було оправдати сенс свого існування. Суспільство вразила «ярликова хвороба». В основу більшовицького виховання людей ідеологи поклали класову боротьбу.

Нагнітання атмосфери загальної істерії, формування відповідної громадської думки сприяли таємні листи ЦК ВКП (б) від 18 січня 1935 року та 29 липня 1936 року, надіслані місцевим партійним комітетам. У першому з них, зокрема, наголошувалося: «Треба покінчити з опортуністичним благодушням, яке з'являється із помилкових припущень про те, що в міру зростання наших сил ворог стає нібито все більш ручним і необразливим. Таке припущення в корені неправильне. Воно є відрижкою правого ухильництва, переконуючого всіх і вся, що вороги будуть потихеньку вповзати в соціалізм, що вони стануть врешті-решт справжніми соціалістами. Не справа більшовиків спочивати на лаврах і ловити гав. Не благодушся потрібно нам, а пильність, справжня більшовицька, революційна пильність» [4, с.185].

Значна частина населення Радянського Союзу була занесена у списки Особливого відділу НКВС та його місцевих відділень і розбита на кілька категорій:

АС — антирадянські елементи;

Ц — ті, хто регулярно відвідує церкву;

С — члени релігійних сект;

П — повстанці — ті, хто в минулому брав участь в антирадянських виступах;

СІ — ті, що підтримують зв'язки з іноземцями [5, с.156].

Як бачимо, православне духовенство та віруючі опинились в таких категоріях, як АС, Ц, С. Тепер з'являлося багато підстав для арештів духовенства, архієреїв у першу чергу, що активізувалося в 1937-1938 роках, позначених особливою чорною міткою в історії нашої країни.

Грудень 1937 року «ознаменувався» на Полтавщині не лише масовими розстрілами «контрреволюціонерів-одинаків» з числа працюючих священнослужителів, а і початком арештів окружним відділом НКВС священників, переважно колишніх, які зусиллями слідчих будуть об'єднані у «розгалужену контрреволюційну організацію». У числі її перших майбутніх членів 15 грудня арештовується Ю.Аронський, який вже довго перебував під наглядом органів НКВС. До кінця року взяли під варту ще кількох священників. Проте на цей час слідчі, здається, не мали не лише концепції, а і самої ідеї створення організації церковників, оскільки на кожного із заарештованих заводилась окрема справа. Гадаємо «організація» почала формуватися в лютому 1938 року, коли до слідчих ізоляторів Полтавського облвідділу НКВС було кинуте близько 20 чоловік.

На перший погляд, це може здатися дещо дивним. Адже добре відомо, що на початку 1938 року, коли репресивний конвеєр працював на повну потужність, і слідчі просто не мали бодай найменшої можливості затримувати розслідування справ (плани, спущені зверху, були досить напружені). Проте у даному випадку мова іде не про затримку. Полтавські енкавезівці розробляли місяць схему неіснуючої фашистської повстанської організації церковників, щоб прозвітувати начальству гучною справою.

В архіві Управління СБУ Полтавської області збереглося її графічне зображення, згідно якого підпільна організація охоплювала значну територію Європейської частини СРСР. Центр контрреволюційної фашистської організації церковників (КРФОЦ) мав зв'язки із службою гестапо фашистської Німеччини і знаходився у Москві. Очолював його місцеблюститель патріаршого престолу митрополит Сергій (Старгородський). Окрім того, начебто існували обласні центри КРФОЦ у Києві, Курську, Воронежі та Полтаві. У Курській та Полтавській областях на схемі позначені районні відгалуження КРФОЦ.

Слідчим довелося немало попрацювати, щоб добути на допитах хоча б деякі свідчення про існування районних осередків організації, привести зізнання обвинувачених до спільного знаменника, а головне — змусити їх говорити те, що потрібно слідству. Якраз на це й пішло півтора місяці — від кінця лютого до середини квітня 1938 року.

Протоколи допитів більшості заарештованих у справі міфічної КРФРЦ відрізняються один від одного переважно у тій частині, де йдеться про життєвий шлях священика та обставини їх вступу до «організації». Хоч і тут впадає у вічі надзвичайна легкість, з якою підсудні давали згоду на участь у підпільній роботі проти радянської влади — як правило, нібито після розмов з кимось уже завербованим до КРФРЦ. І рефреном кочують від протоколу до протоколу слова, сказані чи просто підписані на допиті 9 квітня 1938 року Г.Коваленком: «Спочатку існування радянської влади я став вороже настроєним до неї. Репресії, яких зазнавало духовенство, викликали в мені ненависть до радянської влади, і тому я вирішив боротися з нею шляхом збройного повстання і відновлення в СРСР капіталістичного ладу з допомогою іноземних держав» [2, арк.324 — 325].

Слідчі сфабрикували навіть безглузді за своїм змістом відповіді. 84-річний колишній дяк М.Березовський 2 квітня 1938 року заявив:

"Починаючи з 1928 року, я займався антирадянською агітацією, закликаючи населення до збройного повстання. Одночасно проводив вербувальну роботу» [2, арк.168]. Дивно, що 10 років надавалася відкрита підтримка, велася вербувальна робота серед населення — і тільки начебто один повернутий до контрреволюційної діяльності.

Саме такими бачилися слідчим причини незадоволення радянською владою духовенства і вони без особливих вагань тиражували їх у протоколах допитів різних людей. Можливо, для вигадки чогось оригінального бракувало часу, а швидше — й потреби. Адже більшість заарештованих зізналася у своїй приналежності до КРФРЦ і назвала прізвище її засновника — полтавського єпископа Митрофана Русинова.

Дав «щиросердні» зізнання і сам М.Русинов, згідно з якими у 1933 році до повстанської організації його завербував місцеблюститель патріаршого престолу митрополит Сергій. У бесідах він скаржився М.Русинову на те, що радянська влада «служителів культу утискує податками, що у капіталістичних країнах служителів культу уряди підтримують і що вони користуються привілейованим становищем». Єпископ також розкрився своїми антирадянськими настроями. Після встановлення щирих стосунків митрополит Сергій зізнався, що у 1933 році білогвардійські кола, які мешкають у Німеччині, доручили йому створити із числа духовенства фашистську організацію.

Після цього митрополит Сергій доручив М.Русинову «проводити вербувальну роботу, формувати контрреволюційні осередки і агітувати проти радянської влади». Виконуючи доручення митрополита, М.Русинов начебто з 1933 по 1936 рік завербував 14 священиків, які згодом склали основу Воронежського обласного центру організації. У 1936 році за завданням митрополита Сергія він виїхав до Курська, де також заклав обласний центр КРФОЦ. Щоправда, тут особисто нічого не встиг зробити, але давав завербованим «завдання організувати бойові

терористичні групи для здійснення терористичних актів над керівниками партії та радянської влади, зокрема над Сталіним, Ворошиловим, Кагановичем і Молотовим».

Для виконання цього ж завдання М.Русинова переводять до Полтави. На допиті він засвідчив: «Сторогородський повідомив про те, що у Полтаві є значна база для розгортання контрреволюційної повстанської роботи і дав мені завдання закласти у Полтаві так званий обласний центр контрреволюційної повстанської фашистської організації. Розгледівши базу для роботи, я приступив до вербування авторитетних фігур із церковників».

Прихилені до справи єпископом М.Русиновим отримали право проводити вербувальну роботу, готуючи повстанські кадри для збройного виступу на випадок війни. За його завданням «активісти КРФОЦ вербували нових церковників (треба розуміти, що колишніх. — В.П.) і влаштовували їх на роботу у радянські установи, на підприємства та господарські організації».

Відповідаючи на запитання слідчого про терористичні акти, М.Русинов заявив, що «не встиг нічого зробити, проте учасників обласного центру контрреволюційної фашистської організації я інформував про терористичне спрямування організації і дав їм завдання створити бойові терористичні групи. Чи зробили вони що-небудь у цьому напрямку, я не знаю, оскільки незабаром розпочалися арешти духовенства» [2, арк.9, 16 — 43].

Не могли підтвердити припущення слідчих про терористичну діяльність організації і інші заарештовані. Та і звідки. Про організацію всі вони вперше почули ... від слідчих. Більшість «контрреволюціонерів» мали похилий вік:

71-літній І.Костецький, 72-літній І.Терлецький, 81-літній І.Богдановський, 73-літній А.Роговенко.

Незважаючи на досить солідний вік більшість із 37 чоловік, включених до списку міфічної організації, саме на терористичному її спрямуванні наголошувалося у звинуваченні: «Мета організації, — вказувалося у ньому, — підготовка та здійснення центрального терору стосовно вождя Комуністичної партії т. Сталіна, керівників партії та уряду» [2, Т.2, арк.528 — 529].

Власне, це був по суті смертельний вирок усім членам «організації», який 23 квітня 1938 року схвалила особлива трійка УНКВС по Полтавській області. Не важко помітити, що головною дієвою особою, проти якої сфабрикували справу, став єпископ М.Русинов. Влітку 1938 року вирок виконали.

Взятий у перші два десятиліття радянської влади політичний курс щодо РПЦ, її архієреїв, продовжувався і в наступні десятиліття. Сказане стосується і 1943 — 1953 рр., які часто вважають періодом досить лояльного ставлення тоталітарної системи до РПЦ, що мало поширювалося на єпископів православних єпархій в Україні. Звичайно, в цей період їх уже не розстрілювали за надуманими звинуваченнями. Переважали безпідставні докори в паразитичному способі життя, в надмірному збагаченні, що мало скомпрометувати ієрархів в очах парафіян. Вчитаймося уважніше в оцінку уповноваженим Ради у справах РПЦ в УРСР П.Ходченком, дану екзархові України митрополитові Івану на початку 50-х років: «Останнім часом він зовсім припинив прийом священників і віруючих. У місті не живе, а перебуває в передмісті Святошино, на купленій ним дачі. У місто він приїжджає тільки на службу в соборі та й то далеко не завжди. Дача постачається вишуканими продуктами у великій кількості. До неї приставлений цілий штат безкоштовного обслуговуючого персоналу з числа ченців.

Він твердо вірить, що й у майбутньому його «безтурботне» й забезпечене життя може бути цілком гарантоване існуючим становищем церкви, і що воно не зміниться до кінця його життя, а якщо і зміниться, то не настільки, щоб це загрожувало власному благополуччю і примусило змінити спосіб життя та поведінки. Він думає, що церкві цілком достатньо того, що вона має митрополита і що митрополитом цим є він — Іван. Але при цьому він уміє під час служби прекрасно перевтілюватися, і тоді ми маємо перед собою людину, котра зреклася земного життя, угодника Божого» (у тексті з малої літери. — В.П.) [7, с.12, арк.36].

Не витримавши наруги над церквою з боку органів влади, єпископ Львівський і Тернопільський Панкратій, Станіславський і Коломийський Антоній, Дрогобицький і Самбірський Михаїл, Мукачівський і Ужгородський Іларіон звернулися в червні 1953 року зі скаргою на ім'я уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР Г.Корчєвого, в якій констатували

численні порушення місцевими чиновниками законодавства щодо церкви. Вони зводилися до наступного:

1. Неправильне обкладання священиків прибутковим податком. Інспектори райфінвідділів не обраховували податків, не брали до уваги їх декларації, а начисляли податки за власним бажанням. В ряді випадків інспектори начисляють прибутки духовенства від кількості всіх зареєстрованих у відділах ЗАГСів шлюбів, народжень, похорон, не дивляться на те, що не всі зареєстровані ЗАГСом акти супроводжуються церковними обрядами. Звернення священиків із скаргами на неправильне обкладання податками до облфінвідділів та Міністерства фінансів УРСР на дають позитивних наслідків, оскільки скарги надсилаються на перевірку до райфінвідділів, котрі вважають їх безпідставними.

2. Єпископ Михаїл заявляв, що на місцях влада примушувала підписуватися на суму державного займу на суми, які значно перевищували можливості віруючих.

3. Більшість священиків переселили з церковних будинків в інші. В ряді випадків за розпорядженням сільських рад та райвиконкомів їх виселяють знову, не надаючи ніякого житла.

4. Священикам у сільській місцевості залишили по 0,15 га присадибної землі нарівні зі службовцями, а обов'язкові поставки сільгосппродукції з них начисляють за нормами одноосібників-кустарів.

5. Відмова дітям священиків навчатися у вищій школі на підставі того, що вони діти духовенства.

6. Тенденційні публікації у місцевій пресі матеріалів про життя церкви.

На підставі скарги 4 єпископів Г.Корчевий направив доповідну записку на ім'я Голови Ради Міністрів УРСР Д.Коротченка, в якій пропонував вжити ряд заходів по нормалізації ситуації.

Голова Ради у справах РПЦ Г.Карпов, інформуючи секретаря ЦК КПРС М.Хрущова про суть справи, вважав, що скарга написана за чиеюсь підказкою «з метою розпалювання буржуазно-націоналістичних настроїв в єпископів та населення, незадоволення їх та церкви на дії місцевих органів». М.Хрущов зобов'язав ознайомити членів президії ЦК КПРС із змістом доповідної записки Г.Карпова. Врешті-решт скаргу, як водилось тоді, спустили на гальмах. Відомство Г.Карпова заодно із вищим партійним керівництвом не зважили на суть справи, а традиційно займалися пошуком «ворогів» [7, спр.2741, арк.234 — 247]. Так простіше.

Підозріло ворожий курс властей до РПЦ продовжувався до самої смерті Й.Сталіна, а з приходом М.Хрущова до керівництва партією став значно агресивнішим і був закріплений у двох постановках ЦК КПРС, прийнятих 7 липня та 10 листопада 1954 року.

Утиски церкви урізноманітнювалися і подекуди набирали потворних форм, хоча зміст їх зводився до силових методів боротьби з конфесією. Зазнавали переслідувань, а то і звинувачень в антидержавній діяльності навіть архієреї, котрі насмілювалися бодай пошепки говорити про дійсне становище РПЦ. Показовою у цьому плані є історія з архієпископом Житомирським і Овруцьким Венедиктом. У лютому 1957 року обком партії інформував ЦК КП України про «факти ворожої проповідницької діяльності» з боку архієрея. «Антигромадянський» характер проповідей архієпископа не тільки не спростували, а фактично визнали патріарх і Священний Синод РПЦ, який 14 березня обговорював його справу і кваліфікував проповіді як вираз «опозиції проти існуючого ладу і влади». Проте Синод, на думку Житомирського обкому партії, зробив тільки зауваження архієпископові і залишив на своїй посаді.

Дійсно, за наполяганням Ради у справах РПЦ патріарх Олексій направив у Житомир одного з архієреїв, який вивчив суть питання і інформував Синод, що у «проповідях архієпископа Венедикта спостерігалися недопустимі вислови, котрі служили підставою слухачам робити висновки про опозиційний щодо властей настрій архієпископа». Перевіряючий представив на засідання Священного Синоду письмові витяги із виступів ієрарха, які «не можна не визнати вкрай недоречними в устах проповідуючого з церковного вівтаря архієрея».

Під час особистої зустрічі патріарх Олексій заявив архієпископу Венедикту про недопустимість внесення політичних мотивів у церковну діяльність. Останній не заперечував, що у своїх проповідях торкався суспільних питань, говорив, що, ймовірно, деякі вислови

тлумачили неправильно [7, спр.4434, арк.207 — 208].

Втім, Житомирський обком партії не допускав навіть думки про можливість потерпіти фіаско у справі із «норовистим» владикою. Перший секретар М.Стахурський 20 листопада 1957 року направив на ім'я секретаря ЦК КП України С.Червоненка нового листа, який вартий того, щоб процитувати його із незначними скороченнями: «Рішення Синоду... Венедикт зрозумів як підтримку своїм діям, поблажливе ставлення до них з боку Синоду. При поверненні з Москви він одразу широко розповсюдив поголос про буцімто одержану «перемогу», розповідав як сміливо поводив себе на засіданні Синоду... Венедикт особисто похвалявся заявою патріархові Олексію, що не замовчить на адресу атеїзму, на захист віри Христової і це він робитиме до кінця життя свого.

Зухвалі погрози архієпископа не розходяться з його практичними діями запеклого реакційного церковника. Не наслідуючись більше виступати з прямими ворожими випадками з вівтаря, Венедикт став робити це замасковано в проповідях на біблійні сюжети і в коментарях до них. Він розпалює релігійний фанатизм, порушує свободу совісті громадян, нав'язуючи їм релігію і залякуючи «карами Божими» за невір'я, допускає при цьому шкідливе протиставлення віруючих невіруючим...

Архієпископ Венедикт і при його підтримці та підбурюванні значна частина духовенства єпархії, особливо вихідці із західних областей України, ведуть пряму лінію на політичну компрометацію комуністів, підрив політики Комуністичної партії, як ніби неспроможної у вирішенні питань сучасного розвитку, намагаються цим відвернути широкі маси віруючих громадян від підтримки зовнішньої і внутрішньої політики партії...

Архієпископ Венедикт віддає перевагу священикам-західникам, вважаючи їх надійнішими, на яких «не впливає радянське виховання», ідейно стійкішими від «советівізірованих», заражених «радянським духом».

Вся сукупність дій архієпископа Венедикта є політичне небезпечною у відношенні до Радянської держави та її політики. Ця небезпечність поряд з його особистим нелояльним ставленням до радянського ладу і держави, сколочуванням навколо себе антирадянські настроєних служителів культу з метою поширення шкідливого впливу на віруючі маси всієї області посилюється і тим, що Венедикт став також на шлях дій, які наносять матеріальну шкоду державі». М.Стахурський мав на увазі прийом на роботу двох працівників, котрі придбали необхідні для єпархії будівельні матеріали.

Лист першого секретаря обкому партії перевіряв заступник уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР Г.Катунін, який у своїй інформації в ЦК КП України від 27 грудня 1957 року повідомляв, що архієпископ Венедикт належить до «рештки навіжених елементів. Це багато разів знаходило підтвердження у змісті його проповідей, де він всупереч здорового глузду, не рахуючись із існуючим станом справ, вперто і фанатично наполягав на цілому ряді церковних заходів, які ніяк не сумісні з нашою лінією (якою? богоборчою, аморальною за своїм змістом? — В.П.). Безвідносно до того, чи є його вимоги до віруючих і пропозиції до органів влади умисними чи ні — його позиція так чи інакше компрометує наше законодавство в очах віруючих і стає для нас нетерпимою.

До такого висновку змушений я прийти і після тривалої бесіди з зазначеним архієпископом. Це людина, на яку жодними логічними доказами впливати неможливо.

Виходячи із вищесказаного, я порушую клопотання перед головою Ради Г.Карповим про вжиття ним заходів по усуненню архієпископа Венедикта від управління єпархією» [7, арк.335 — 340].

Питання начебто незаконного придбання будівельних матеріалів для єпархії ретельно перевіряли правоохоронні органи, котрі встановили законність всіх операцій. Але це не врятувало архієпископа Венедикта. Його звільнили з посади. Верх взяли політичні амбіції партійного керівництва Житомирської області.

Наприкінці 50-х — на початку 60-х років діставалося від властей і іншим архієреям. Архієпископа Львівського і Тернопільського Палладія, наприклад, звинувачували в потуранні нескореним греко-католикам та ченцям, які виступали проти ліквідації монастирів. «Слід

дивуватися терпінню Ради, — наголошував уповноважений Ради у справах РПЦ в УРСР Г.Пінчук, — в якій достатньо матеріалу для компрометації Палладія в очах патріарха та усунення його від церковної діяльності». Врешті-решт за наполяганням Ради у справах РПЦ ієрарха перевели в іншу республіку. Але Г.Пінчуку цього виявилось замало. Він продовжував збирати проти нього компрометуючий матеріал, щоб остаточно відправити за штат [7, спр.5407, арк.112].

Єпископу Станіславському і Коломийському Йосипу, в минулому греко-католику, дісталось за те, що його «діяльність виявляється головним чином у зміцненні церкви, збереженні її впливу (???)... З боку єпископа немає дієвої боротьби з рештками унії, до цього часу в храмах перебуває уніатське церковне начиння. Під виглядом боротьби з унією проводиться робота на її врятування... Єпископ Йосип у 1960 році провів дві наради благочинних, на яких порушувалося питання ліквідації решток унії, а після цього говорив їм, щоб вони не поспішали виконувати його вказівки».

Автори цитованої інформації ст. інспектор Ради у справах РПЦ А.Пашкін та заступник уповноваженого Ради в УРСР М.Гладаревський вважали, що в боротьбу з греко-католиками слід активніше залучати органи влади. Московську патріархію, так як архієрей не в змозі ліквідувати уніатство, бо перебуває під сильним впливом віруючих. «...Як був він єзуїт-уніат — підсумовують А.Пашкін та М.Гладаревський, — таким і залишився, лише пристосувався до православної церкви, але діяльність його уніатська» [7, спр.5205, арк.307 — 308]. Новий голова Ради у справах РПЦ В. Курєдов поставив перед М.Гладаревським завдання нагромаджувати негативні факти діяльності єпископа Йосипа, щоб можна було скомпрометувати перед патріархією і звільнити від управління єпархією [7, арк.340].

У 1961 році за наполяганням Ради у справах РПЦ був увільнений за штат єпископ Вінницький і Брацлавський Симон як «реакційне настроєний» архієрей. За час перебування на посаді він «зарекомендував себе негативно і допуслав грубощі в ставленні до уповноваженого, не прислухався до його рекомендацій, посилено намагався активізувати церковне життя, багато роз'їжджав по районах, залишав священників, знятих з реєстрації за порушення радянського законодавства про культу, звертався до віруючих з проханням перешкоджати об'єднанню чи закриттю малосильних церков» [7, спр.5488, арк.74].

Г.Пінчук негативно оцінював поведінку керівника Кримської єпархії митрополита Гурія, котрий, «незважаючи на зовнішню лояльність до заходів радянської влади стосовно церкви, у практичній діяльності ухиляється від їх виконання, виправдовуючи їх вчинки». «Реакційне настроєний» керуючий Кіровоградсько-миколаївською єпархією митрополит Нестор, який «хворобливо сприймає рекомендації (правильніше сказати розпорядження. — В.П.) і ухиляється від їх виконання».

Несхвальна оцінка дісталась і екзарху України митрополитові Івану. Г.Пінчук зазначав, що він не користується авторитетом ні серед єпископів, ні серед духовенства, котре підпорядковується йому в силу необхідності. «Рекомендації» уповноваженого архієрей сприймає, як правило, погоджується з ними, але духовенству жодних письмових розпоряджень не дає, намагаючись залишитись осторонь. Митрополит, на думку Г.Пінчука, ображений на патріарха за недостатню увагу до нього. Він не вживає якихось спеціальних заходів, спрямованих на активізацію церкви. В єпархії не виїжджає, жодних питань не порушує. Щоправда, активну діяльність митрополит Іван розвиває тільки тоді, коли питання стосується «його любимців (молодих священників і фанатиків) та висунення їх на кращі парафії». Г.Пінчук заявляв, що можна погодитися на його заміну лише на «особу, більш слухняну і діяльну, зокрема, в питаннях боротьби з унією у західних областях» [7, арк.76 — 77].

Неважко зрозуміти, що основна маса звинувачень архієреїв була надумана і викликана, ймовірно, тим, що вони мали власну точку зору з тих чи інших питань церковного життя, ставлення державних чиновників до конфесії та не бажали власними руками знищувати церкву.

Початок 60-х років започаткував новий етап у гоніннях на церкву. Не дивно, що в епіцентрі подій знову опинилися єпископи. Вдумайтесь уважніше у зміст слів, якими охарактеризував Г.Пінчук одного з архієреїв: «...Єпископ Чернігівський Феодосій (І.Процюк), прибувши в

грудні 1962 року в м. Чернігів, негайно розпочав розслідування, щоб виявити «винуватців» закриття Чернігівського жіночого монастиря. Потім він почав посилено домагатися повернення колишньої монастирської Троїцької церкви та мощей Феодосія. Феодосій систематично інспірує скарги віруючих у різні інстанції з приводу тісноти в храмах, утисків церкви з приводу мощей тощо. Єпископ знаходив безліч причин, щоб відмовитися переселитися з будинку колишнього типового Троїцького монастиря в інші цілком придатні для проживання будинки. Феодосій шахрайським шляхом з допомогою брата «здобув» автомашину. Феодосій втручається в справи релігійної громади М.Чернігова, залучає до урочистих архієрейських служб велику кількість священиків, у т.ч. й родичів. Феодосій ігнорує рекомендації уповноваженого Ради у справах РПЦ, вважаючи, що він зобов'язаний виконувати покладену на нього місію щодо відновлення монастиря в Чернігові, мощей свого тезки та попередньої мережі церков у області» [7, спр.5908, арк.16].

Врешті-решт чернігівські богоборці домоглися переведення єпископа Феодосія в Полтаву. Проте і тут його не залишили в спокої, де в цей час набувало поширення таке ганебне явище, як «нашіптування» з боку окремих священиків уповноваженому Ради у справах РПЦ один на одного, на благочинних чи архієреїв. Важко сказати, було воно з ініційованим самим духовенством чи останнє сумлінно виконувало «рекомендації» та «побажання» чиновників. Для прикладу пошлемося на лист одного із священиків на ім'я уповноваженого Ради у Полтавській області Н.Базавлука про свої враження від однієї з перших зустрічей з новопризначеним єпископом Феодосієм, що відбулася в травні 1964 року. Архієрей начебто призначив зустріч на 14 год. «Я, як черговий священик, — скаржиться автор уповноваженому, — розпочав службу своєчасно, навіть на 5 хвилин пізніше. Раптом у храмі з'явився злий архієрей і одразу ж накинувся в присутності народу (храм був переповнений) на мене і дяка з лайкою, чому посміли розпочати богослужіння без нього... Обірвав службу, мене з дяком загнав у вівтар, наказав зачинити ворота і знову кричав. Усі присутні в храмі були дуже обурені таким грубим вчинком архієрея...». Далі священик зазначає, що разом з єпископом прибули його батьки, колишня ігуменя ліквідованого Чернігівського монастиря зі своєю келійницею, інші прибічники, серед яких виявилось чимало молодих жінок, котрі вели активну пропаганду на користь Феодосія. «Духовенство й люди незадоволені тим, — завершував священик, — що на всіх кричить, до всякої дрібниці чіпляється, хоче, щоб усі ледве не падали йому в ноги, і це в сьогоднішніх умовах» [6, спр.437, арк.112 — 114]. Нині важко встановити, чи єпископ Феодосій діяв насправді так у Полтаві, як це описав автор. Достеменно не знаємо, як зреагував Н.Базавлук, але зрозуміло одне, «інформація» знадобилася в «необхідній», «зручній» ситуації.

Г.Пінчук у свою чергу інформував ЦК КП України, що архієрей відчуває себе людиною з ураженим самолюбством, намагається приєднати Сумську єпархію або потрапити на вигіднішу Харківську, демонструє серед віруючих свій фанатизм, оточує родичами, вислужується перед патріархом. До сказаного додамо, що завдяки «пильності» властей єпископ Феодосій у Полтаві «не прижився».

На початку 60-х років клопотів завдавали єпископ Чернівецький і Буковинський Мефодій, вікарій Одесько-Херсонської єпархії єпископ Антоній, які, незважаючи на зовнішню лояльність до заходів органів влади стосовно церкви, в практичній діяльності начебто ухиляються від їх виконання, всіляко намагаються активізувати релігійне життя духовенства і громад. У чому ж конкретно їх вина?

Єпископа Мефодія звинувачували в тому, що він спонукає священиків втручатися в фінансово-господарську діяльність парафій, представляє до церковних нагород те духовенство, котре робить найбільші грошові внески до єпархії. Архієрей підштовхує священиків до благодійності, надає матеріальну допомогу місцевому монастирю, духовенству, членам церковних хорів. За ініціативною ієрарха порушено питання про створення при єпархіальному управлінні фонду для фінансової підтримки бідних парафій.

Єпископ Антоній, ректор Одеської духовної семінарії, значно активізував церковне життя в Одесі, намагався втручатися в справи Почаївської лаври. Фанатик, він веде антирадянські розмови з духовенством, як особливо довірлива особа патріархії підтримує зв'язки з

монастирями, зокрема в Києві. Г.Пінчук рекомендував Раді у справах РПЦ відкликати архієрея з України.

Важко було б прогнозувати подальший розвиток подій, якби не жовтневий (1964 рік) пленум ЦК КПРС, котрий усунув М.Хрущова з обійманих посад Першого секретаря ЦК КПРС та Голови Ради Міністрів СРСР, з чією діяльністю дослідники пов'язують шалений наступ на релігію та церкву в часи перебування його при владі.

Але й нове керівництво КПРС продовжувало дотримуватися попереднього курсу стосовно релігійних об'єднань. Інакше й бути не могло, що пояснюється наступним. По-перше, партія не відмовлялася від оцінки релігії як явища, котре відіграє негативну роль в житті суспільства. По-друге, в постхрущовський період залишалися відповідальними за антирелігійну, вірніше антицерковну, роботу партійних органів «загартовані в боях» ідеологічні кадри. Одним із них був секретар ЦК КПРС М.Суслов. А скільки їх працювало в партійних комітетах нижчих рівнів!

Тому і в наступні десятиліття органи влади продовжували розправлятися з «непокірними», «неслухняними» архієреями, священниками, що лише поглиблювало духовну прірву, в яку скотилася країна наприкінці 80-х років...

Література

1. Архів Служби безпеки України. — Спр.7827, арк.44, 130, 140.
2. Архів Управління СБУ в Полтавській області. — Спр. 16769. — С. Т.1.
3. Державний архів Полтавської області. — Ф.П9032, оп.1, спр. 49, арк.11.
4. Закрытое письмо ЦК ВКП (б). Уроки событий, связанных с злодейским убийством тов. Кирова. Ко всем организациям партии. 18 января 1935 г. //Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов. — М., 1991.
5. *Конквест Р.* Большой террор // Нева, 1990. — №5.
6. Центральний державний архів вищих органів влади України. — Ф.4648, оп.1.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф.1, оп.24.

Надійшла до редакції 11.12.2002 р.